

APOTHEEK BOS
EIKENLAAN 34
3442RS HOEVENAER

V/ES

TELEFOON 017-36285

HERHAALRECEPT

Voorschrift van: DIVERSE HUISARTSEN

Hv00600/1 E5
17-09-09 09:45

MIN. 1 X DAAGS 1 DOSIS NATUUR

Eindadvies Natuur op Recept

Communicatiestrategie

Harm Blanken, Ronald van Zon, Jolanda Maas, Robert Verheij
1 september 2009

Nog herhalen: regelmatig

Dhr. S. de Haas
Meerweg 7
3441ZB HOEVENAER

PARTICULIER
GEB.DATUM 03101957

Colofon

Titel	: Eindadvies Natuur op Recept – Communicatiestrategie
Opdrachtgever	: Ministerie LNV, Dienst Regelingen
Kenmerk/Projectnummer	: com/2007/08/04
Datum	: 1 september 2009
Projectomschrijving	: Eindadvies Natuur op Recept: oplevering literatuuranalyse, praktijkvoorbeelden, actorenanalyse, organisatie workshops en advies voor een communicatiestrategie om het thema natuur en gezondheid te laten aansluiten bij de gezondheidssector. We stellen voor de aanpak te concentreren op drie speerpuntprogramma's: 1) Bewegen in het Groen; 2) Invloed GGD op de groene gezonde stad; 3) Groen in en om zorginstellingen.
Contactpersoon	: Dienst Regelingen, de heer R.J. van den Berg
Adviseurs	: Harm Blanken (NovioConsult) Ronald van Zon (Van Zon Advies) Jolanda Maas (Nivel/VU) Robert Verheij (Nivel) Joke Meindersma (Movisie)

NovioConsult BV

Postbus 256, 6500 AG Nijmegen
telefoon 024 381 3333
fax 024 324 1971
www.novioconsult.nl
info@novioconsult.nl

Dit rapport is gekopieerd op 100% chloorvrij gebleekt papier, voorzien van de Nederlandse Milieukeur.

© Niets uit dit werk mag worden vernenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, daaronder mede begrepen gehele of gedeeltelijke bewerking van het werk, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van NovioConsult.

Inhoud

1	Inleiding	1
2	Resultaten deelproducten	2
2.1	State-of-the-art Literatuur Natuur en Gezondheid	2
2.2	State-of-the-art Praktijkvoorbeelden	5
2.3	Netwerk- en Actoren-analyse Natuur en Gezondheid	7
2.4	Activiteiten	8
3	Naar drie speerpuntprogramma's	9
3.1	Bewegen in het groen	10
3.2	Invloed GGD op de groene gezonde stad	12
3.3	Groen in en om zorginstellingen	13
4	Aanbevelingen kennisinfrastructuur	14

1 Inleiding

In het najaar van 2007 heeft het ministerie een opdracht uitgeschreven over het thema 'Natuur en Gezondheid'. De opdracht is in maart 2008 verstrekt aan de combinatie NovioConsult, NIVEL, Van Zon Advies en Movisie.

Probleemstelling

In de opdrachtoomschrijving (bestek) heeft LNV het probleem als volgt beschreven:

- ▶ er is geen overzicht van de beschikbare kennis;
- ▶ er is geen platform waar kennis gedeeld en gewogen kan worden;
- ▶ de kennis is onvolledig;
- ▶ de werelden van natuur en gezondheidszorg zijn gescheiden;
- ▶ het is erg moeilijk de kennis te laten landen bij die actoren waar draagvlak, doorwerking en participatie ontstaat.

Doelen (uit bestek)

De (nader te bepalen) doelgroepen in de gezondheidssector moeten over relevante kennis kunnen beschikken, zodat partijen zelf in staat zijn activiteiten te ondernemen en projecten uit te voeren, in lijn met het LNV-beleid voor natuur en gezondheid. De beoogde effecten, op de langere termijn, zijn:

- ▶ partnerschap tussen de gezondheidssector en de natuursector;
- ▶ actoren in de gezondheidssector ontwikkelen draagvlak voor natuur, door natuur binnen de reguliere praktijk een plek te geven.

Missie: natuur op recept

In de offerte hebben we destijds de titel 'Natuur op recept' gekozen om te laten zien dat we mee willen werken om op termijn 'natuur' als een gangbaar 'recept' of interventie voor te schrijven voor die gezondheidsklachten waar natuur gezondheidswinst oplevert. Natuurinterventies voor specifieke doelgroepen. Daarbij hadden we zowel preventie, cure en care voor ogen. Duidelijk is dat dit een ambitieuze missie is. We hadden niet het idee dat de missie binnen de projecttermijn bereikt zou kunnen worden. De gedachte was meer dat 'natuur op recept' een lange termijn doel is, een horizon waarnaar de routes nog uitgestippeld moeten worden.

Leeswijzer

In dit advies gaan we kort in (hoofdstuk 2) op de deelproducten:

- ▶ State-of-the-art literatuur.
- ▶ State-of-the-art praktijkvoorbeelden.
- ▶ Actorenanalyse gezondheidswereld en groene wereld.

In hoofdstuk 3 staat de kern van ons advies, om in te zetten op drie langjarige speerpunten:

- ▶ Bewegen in het groen.
- ▶ Groen in en om zorginstellingen.
- ▶ Invloed van GGD'en in een groene gezonde stad.

Hoofdstuk 4 tenslotte bevat enkele aanvullende aanbevelingen voor de kennisinfrastructuur.

2 Resultaten deelproducten

De opdracht van LNV omvatte de volgende deelproducten:

- ▶ State-of-the-art literatuur (2.1).
- ▶ State-of-the-art praktijkvoorbeelden (2.2).
- ▶ Netwerk- en Actorenanalyse Natuur en Gezondheid (2.3).
- ▶ Organisatie van enkele activiteiten (2.4 en hoofdstuk 3).
- ▶ Advies kennisinfrastructuur (Hoofdstuk 4).

2.1 State-of-the-art Literatuur Natuur en Gezondheid

Voor het volledige rapport, zie bijlage 1.

Wat is de state-of-the-art literatuur?

De state-of-the-art omvat een beschrijving van relevante literatuur die in de periode 2004-2008 is verschenen. Noodgedwongen blijven we daarbij tamelijk oppervlakkig; binnen de beschikbare middelen van tijd en geld was het niet mogelijk om bij iedere publicatie uitgebreid in te gaan op de methodologische details en daarmee samenhangende beperkingen. Om toch enig zicht te verschaffen op de omvang van de studie, is waar mogelijk het aantal respondenten weergegeven.

Mechanismen natuur en gezondheid

Het verband tussen natuur en gezondheid kan in de eerste plaats rechtstreeks worden gemeten, met behulp van indicatoren voor gezondheid en welbevinden. Evenals in het advies Natuur en Gezondheid wordt dan ook eerst onderzoek daarnaar besproken, maar het verband kan ook indirect vastgesteld worden door te kijken of natuur invloed heeft op gedragingen of mechanismen die op hun beurt weer de gezondheid beïnvloeden.

Het gaat daarbij om onderzoek:

- ▶ Naar de mogelijkheid dat blootstelling aan natuur het *herstel van stress en aandachtsvermoedheid* bevordert en op die manier bijdraagt aan de gezondheid van mensen.
- ▶ Naar de mogelijkheid dat natuur aanzet tot meer *bewegen* en op die manier bijdraagt aan de gezondheid van mensen.
- ▶ Waarin wordt onderzocht of groen het aantal of de kwaliteit van *sociale contacten* bevordert en op die manier de gezondheid verbetert.
- ▶ Waarin wordt nagegaan in hoeverre groen de mentale en *fysieke ontwikkeling van kinderen* bevordert.
- ▶ Waarin wordt onderzocht of het effect van groen op gezondheid is toe te schrijven aan het bevorderen van *persoonlijke ontwikkeling en zingeving* bij volwassenen.

Zoeken en selecteren van literatuur

Voor het zoeken en selecteren van relevante literatuur is gebruik gemaakt van verschillende zoekstrategieën, literatuurbronnen en diverse soorten selectiecriteria. Na schifting met behulp van de criteria zijn van de oorspronkelijke 2.340 publicaties er 133 aangemerkt als relevant. Zie ook onderstaande tabel.

	Gevonden publicaties	Geselecteerd
Publicaties via Pubmed, Psychinfo, Embase	2.200	107
Publicaties via Geodok	11	0
Grijze literatuur via Picarta	78	10
Grijze literatuur via Milieu Literatuur Bestand	36	1
'In press' internationale tijdschriften	15	15
Totaal aantal studies	2.340	133

Resultaat: state-of-the-art literatuur

Alle resultaten zijn opgenomen in het document 'State-of-the-art literatuur Natuur en Gezondheid' (bijlage 1). Deze bestaat uit een beschrijving van de inhoudelijke resultaten per werkingsmechanismen en een opsomming van de 123 referenties, geordend per mechanisme. Er is sinds de publicatie van deadvies 1 in 2004 meer bewijs bijgekomen dat natuur een positief effect heeft op de gezondheid.

Conclusies

Natuur en gezondheid - algemeen

In het algemeen bevestigt de nieuw verschenen literatuur het bestaande beeld dat natuur een positief effect heeft op de gezondheid van mensen.

Veel van het onderzoek heeft betrekking op de ervaren gezondheid. Er wordt vaker een verband gevonden met psychische gezondheid dan met fysieke gezondheid. Nog steeds is er weinig informatie over het effect van groen op het vóórkomen van specifieke ziekten en aandoeningen. Enkele nieuw verschenen studies suggereren dat het effect van groen varieert naar gelang de overige omstandigheden waarin mensen verkeren (zoals sociaal-economische status en leeftijd). Gezondheidsraad en RMNO constateerden in 2004 dat er behoefte is aan onderzoek naar het effect van 'landbouwnatuur', vooral omdat dit de dominante soort natuur in Nederland is. Het onderzoek van Maas et al. geeft aanwijzingen dat het effect van landbouwnatuur op de algemene ervaren gezondheid vergelijkbaar is met dat van andere soorten natuur.

Het herstel van stress en aandachtsmoeheid

Bij onderzoek naar het effect van natuur op stress en aandachtsmoeheid gaat het, evenals in 2004, nog steeds vaak om experimenteel onderzoek, waarbij een bepaalde groep mensen in een experimentele setting wordt blootgesteld aan natuur. Grootschalig onderzoek, waarin groen in de woonomgeving centraal staat, ontbreekt. De gevonden literatuur draagt slechts in beperkte mate bij tot de beantwoording van de vraag hoe lang mensen moeten zijn blootgesteld aan natuur om stressgerelateerde ziekten te voorkomen. Dat geldt ook voor de vraag welke soorten groen het grootste effect sorteren. Sinds het verschijnen van het rapport van de Gezondheidsraad en de RMNO zijn er meer aanwijzingen gevonden dat natuur helpt bij herstel van stress en aandachtsvermoeidheid.

In enkele studies kwam naar voren dat diversiteit in het groen het effect lijkt te versterken. Verder zijn er meer aanwijzingen gekomen dat activiteiten in het groen positief doorwerken op het welbevinden van mensen. Er zijn echter maar weinig studies waarbij voor een mogelijk selectie-effect is gecontroleerd.

Relatief nieuw is het onderzoek naar de meerwaarde van een groene omgeving bij sportieve activiteiten. Hierin staat dus niet de vraag centraal of groen bewegen stimuleert, maar de vraag of

bewegen in het groen sterkere gezondheidseffecten heeft dan bewegen in een andere setting. Uit deze literatuur komt naar voren dat fysieke activiteit in een natuurlijke omgeving sterkere gezondheidseffecten heeft.

Bewegen

Een groot deel van de nieuw verschenen literatuur concentreert zich op de relatie tussen natuur en bewegen. Deze aandacht komt waarschijnlijk voort uit de redenering dat als in de natuur veel mensen bewegen, er ook wel sprake zal zijn van een positief effect van groen op het aantal mensen dat gezond beweegt.

Uit de literatuur komt een positieve relatie tussen groen en bewegen bij kinderen vrij sterk naar voren. Bij volwassenen en ouderen zijn de uitkomsten van onderzoek regelmatig met elkaar in tegenspraak, al lijkt het er op dat groen wandelen bevordert.

Sociale contacten

Wij vonden slechts vier studies waarin de relatie tussen natuur en sociale contacten wordt onderzocht. In vergelijking met de literatuur over natuur en bewegen, krijgt natuur en sociale contacten dus weinig aandacht.

In alle studies werd gevonden dat natuur in de woonomgeving een positief effect heeft op het aantal sociale contacten.

Ontwikkeling van kinderen

Er zijn tamelijk sterke aanwijzingen dat natuur positief doorwerkt op het beweeggedrag van kinderen. Ook de mentale ontwikkeling van kinderen is onderzocht. Ook uit deze literatuur komt een overwegend positief verband naar voren, al lijkt dat wat minder sterk.

Zingeving

De nieuw gevonden literatuur over het nut natuur bij de beantwoording van levensvragen en zingeving is nog altijd fragmentarisch van aard. Het ontbreekt nog steeds grotendeels aan goede gecontroleerde studies. Veel studies richten zich op een interventiegroep (die bijvoorbeeld deelneemt aan een wildemisprogramma of tuintherapie), zonder daar een goed vergelijkbare controlegroep tegenover te zetten.

Tot slot

Er is een aanzienlijk aantal nieuwe publicaties verschenen waarin de relatie tussen natuur en gezondheid wordt onderzocht. Binnen de gestelde kaders van dit project was het niet mogelijk een volwaardig review te schrijven. Het belang van deze state-of-the-art is meer het signaleren van nieuwe literatuur en de daaruit naar voren komende verbanden. Het gevaar van de gekozen aanpak is dat slecht uitgevoerd onderzoek als waarheid wordt aangenomen. Aan het slot van deze literatuurstudie willen we er daarom toch op wijzen dat veel van het gevonden materiaal heeft te lijden van methodologische tekortkomingen zoals die in het rapport van de Gezondheidsraad en RMNO werden gemeld: veel experimenteel onderzoek is uitgevoerd zonder adequate controlegroep en epidemiologische studies zijn nog steeds schaars.

Er zijn echter ook wel belangrijke uitzonderingen. Vooral in Nederland zijn enkele goede, grootschalige empirische studies en reviews verschenen, die duidelijk maken dat natuur en gezondheid met elkaar samenhangen en die tevens richting geven aan nieuw onderzoek naar de vraag hoe deze relatie nu precies tot stand komt.

2.2 State-of-the-art Praktijkvoorbeelden

Voor een overzicht van alle praktijkvoorbeelden, zie bijlage 2.

2.2.1 Resultaten: 21 nieuwe en 16 geactualiseerde beschrijvingen

De basis voor het overzicht wordt geleverd door de praktijkvoorbeelden uit deeladvies 2 Natuur en Gezondheid (N&G). Deze voorbeelden zijn in 2007 ontsloten op de website

www.natuurengezondheid.nl. Deze is sinds 2007 niet meer onderhouden met als gevolg een veroudering van de informatie en zelfs verdwijnen van delen van teksten. De website heeft echter wel de nodige bekendheid en scoort hoog op Google.

Voor dit project zijn 16 beschrijvingen die als bron hebben gediend voor de website zoveel mogelijk geactualiseerd. Drie beschrijvingen zijn afgefallen omdat een update niet mogelijk bleek of het voorbeeld door nieuwe inzichten als minder relevant werd beschouwd.

Daarnaast zijn 21 nieuwe beschrijvingen (juni 2009) opgeleverd.

De beschrijvingen zijn opgenomen in een overzichtsdokument in word (ca. 80 pagina's), maar ook geordend in een Excel-database waarbij op doelgroep en ziekten en aandoeningen gezocht kan worden.

2.2.2 Doelen beschrijving van praktijkvoorbeelden

- ▶ concretiseren van het thema N&G;
- ▶ inspiratiebron voor navolging (opschalen of in geval van nationale programma's in het buitenland, vertalen naar de Nederlandse situatie);
- ▶ materiaal voor nader onderzoek (t.b.v. bewijsvoering, optimalisatie en ontwikkeling stappenplannen/do's en dont's/handleidingen etc., bijvoorbeeld al gedaan voor speelbossen en natuurspeelplaatsen).

2.2.3 Selectiecriteria praktijkvoorbeelden

De volgende selectiecriteria zijn gehanteerd om tot een gestructureerde verzameling praktijkvoorbeelden te komen:

- ▶ Voorkeur gaat uit naar praktijkvoorbeelden waar **onderzoek** naar de optredende gezondheidseffecten gedaan is (zowel specifiek onderzoek op het praktijkvoorbeeld zelf en/of op de gezondheidswaarde van het type natuur [de groep als b.v. zorgboerderijen]) en/of waar **ervaringen** van gebruikers en begeleiders op het gebied van gezondheid en/of welbevinden uit naar voren zijn gekomen. Onderzoek en/of ervaringen duiden op **gezondheidswinst** voor gebruikers.
- ▶ Een zo breed mogelijke spreiding wat betreft beoogde of ervaren **gezondheidseffecten** van praktijkvoorbeelden. Dus spreiding op doelgroepen en ziekten en aandoeningen.
- ▶ Ten minste één praktijkvoorbeeld binnen **relevante typen natuur**.
- ▶ In eerste instantie voorbeelden uit **Nederland**; als daar geen goed praktijkvoorbeeld voor een bepaald type natuur/onderzoek te vinden is, werd er ook naar het buitenland gekeken.
- ▶ Zoveel mogelijk gericht op specifieke **gebruikersgroepen** die door de praktijkvoorbeelden bereikt worden (b.v. kinderen, ouderen, zieken, gezonde mensen, iedereen, etc.).
- ▶ Een zo volledig mogelijke dekking van mogelijke **natuur/doelgroepcombinaties**.

2.2.4 *Bronnen praktijkvoorbeelden*

Sinds 2003 zijn praktijkvoorbeelden verzameld uit de volgende bronnen:

- ▶ Kranten- en tijdschriftartikelen, publicaties, onderzoeksverslagen etc.
- ▶ Symposia, congressen en andere bijeenkomsten.
- ▶ Contacten N&G Nederland en Cost E-39.
- ▶ Internet.
- ▶ Cost 866.
- ▶ IUFRO.
- ▶ Natuur en Gezondheid in Beweging.
- ▶ Huidige initiatieven terreinbeheerders en andere natuurorganisaties, zoals SBB en IVN.
- ▶ Huidige initiatieven gezondheidsorganisaties, zoals NIGZ en GGD'en.
- ▶ Achterliggende voorbeelden van onderzoek.
- ▶ Netwerken als het "Children & Nature Network".

2.2.5 *Indeling praktijkvoorbeelden*

Bij de praktijkvoorbeelden uit deelvies 2 Natuur en Gezondheid (2007) is een indeling gehanteerd vanuit 'natuurtypes': bij welke soort natuur zijn welke N&G-praktijkvoorbeelden te vinden. Denk aan bos, park, kinderboerderij, binnentuin etc.

In de bijlage staat de tabel met de indeling die destijds is gebruikt. Deze indeling is met name nuttig voor organisaties uit de groene hoek en geven ook aan waar nog leemtes zitten: nog niet voor ieder natuurtype zijn adequate praktijkvoorbeelden. Maar wellicht zijn die ook niet relevant om alle doelgroepen en ziekten en aandoeningen te kunnen bedienen.

In het project 'Natuur op recept' hebben we de praktijkvoorbeelden ook geordend op een manier die aansluit bij de gezondheidswereld. Er is een Excel-bestand ontwikkeld met twee ingangen: doelgroepen en ziekten en aandoeningen.

2.2.6 *Beschrijving praktijkvoorbeelden*

De volgende template is gebruikt om tot een eenduidige beschrijving te komen, die enerzijds zo volledig en relevant mogelijk is voor de gebruikers van de database/website en anderzijds niet te lang en onoverzichtelijk wordt:

- ▶ Beschrijving.
- ▶ De meerwaarde van natuur: (alleen als een relevant alternatief zonder natuur(lijke elementen) bestaat).
- ▶ Doelgroepen, capaciteit en bezoekersaantallen.
- ▶ Onderzoek naar gezondheidseffecten.
- ▶ Gezondheidseffecten door begeleiding en gebruikers gerapporteerd.
- ▶ Organisatie en financiering.
- ▶ Kansen.
- ▶ Belemmeringen.
- ▶ Succesfactoren.
- ▶ Contactinformatie.

2.3 Netwerk- en Actoren-analyse Natuur en Gezondheid

Om inzicht te krijgen in de kansrijke actoren en ingangen hebben we een netwerk- en actorenanalyse gemaakt van de partijen die een rol (kunnen) spelen om natuur(interventies) onderdeel laten zijn van de reguliere gezondheidszorg. De netwerk- en actoren-analyse bestaat uit twee gedeeltes:

- ▶ Een beschrijving van de actoren in de gezondheidswereld (zie bijlage 3)
  - > Overheden
  - > Verzekeraars
  - > Eerstelijnszorg
  - > Tweedelijnszorg
  - > Openbare gezondheidszorg
  - > Overigen
- ▶ Een beschrijving van de actoren in de groene wereld (zie bijlage 4)
  - > Ministeries
  - > Terreinbeheer
  - > Landschapsbeheer
  - > Natuur- en MilieuEducatie (NME)
  - > Recreatie, sport en spel
  - > Belangenbehartiging
  - > Overige
  - > Netwerken

Bij de netwerk- en actorenanalyse voor de gezondheidszorg staat de vraag centraal welke mogelijkheden er zijn binnen de bestaande structuren van de gezondheidszorg om aanbieders van zorg te motiveren het potentieel van natuur te mobiliseren in hun dagelijkse activiteiten. De partijen in de 'groene wereld' hebben de mogelijkheden om hierbij te faciliteren en deels ook te organiseren (zie hiervoor bijlage 4).

In de netwerk- en actorenanalyse voor de gezondheidszorg hebben wij getracht een globaal beeld te schetsen van de gezondheidszorg in Nederland en de mogelijkheden die er zijn om natuur een duidelijker plaats te geven daarin.

Marktwerking in de gezondheidszorg stimuleert aanbieders van zorg om zich op een positieve manier van elkaar te onderscheiden. Natuur kan daarbij een rol spelen. De ontwikkeling van ketenzorg en geïntegreerde eerstelijns zorgt voor ruimte om natuur erin te betrekken. De toegenomen aandacht voor gezond bewegen (Ooms en Veenhof, 2008) biedt ook kansen. Ook op bestuurlijk niveau lijkt men zich steeds vaker bewust te worden dat gezondheid niet alleen maar een zaak van het ministerie van VWS is, maar ook van VROM en LNV. Voor zorgverzekeraars kan het aantrekkelijk zijn zich met natuur te profileren, daarmee relatief gezonde verzekerden aantrekken en tegelijkertijd ook nog iets aan preventie doen. Daarbij is het gunstig dat preventie de laatste jaren in de belangstelling staat, terwijl het in de jaren hiervoor vaak behandeld werd als het stiefkind van de Nederlandse gezondheidszorg.

In de actorenanalyse gezondheidszorg (bijlage 3) geven we per actor in de gezondheidssector aan welke mogelijkheden er zijn tot mobilisatie van het potentieel van natuur in hun dagelijkse activiteiten binnen de bestaande structuren van de gezondheidszorg.

2.4 Activiteiten

In de opdrachtomschrijving van LNV is gevraagd om het organiseren van twee á drie verschillende activiteiten waar organisaties uit de gezondheidssector en de natuursector elkaar konden ontmoeten. Doel hiervan was enerzijds al het kennisdelen, maar ook de vraag nader te articuleren.

Omdat het thema 'Natuur en Gezondheid' te breed bleek om daarop delen van de gezondheidswereld te mobiliseren, hebben we het thema verder gefocussed in drie speerpunten. In het volgende hoofdstuk gaan we nader in op de motivatie voor het focussen.

We hebben drie workshops georganiseerd, waarin we rond een cluster van praktijkvoorbeelden relevante organisaties hebben uitgenodigd. Criteria hiervoor waren:

- ▶ Het moet gaan om een relevant maatschappelijk belangrijk gezondheidseffect.
- ▶ Er moet ondersteunende literatuur zijn die het gezondheidseffect van de natuurinterventie bewijst of aannemelijk maakt.
- ▶ Spreiding over de werkingsmechanismen.
- ▶ Spreiding over betrokken actoren vanuit gezondheidswereld.
- ▶ Aansluiting bij reeds ingezette initiatieven.

De drie workshops die we hebben georganiseerd zijn:

1. Bewegen in het Groen – 9 april 2009.
2. Invloed van GGD'en op de groene compacte stad – 16 juni 2009.
3. Groen in en om zorginstellingen – 25 juni 2009.

In bijlage 5 kunt u zien welke personen/organisaties aanwezig waren of belangstelling hebben getoond voor het eindadvies.

In het volgende hoofdstuk komen we uitgebreid terug op de resultaten van de workshops, omdat die uitgangspunt vormen voor ons advies om drie speerpuntprogramma's te ontwikkelen.

3 Naar drie speerpuntprogramma's

Natuur en gezond - mooi maar te breed

Bijna iedereen heeft wel een goed gevoel bij het begrippenpaar natuur en gezondheid; er is wel draagvlak voor de opvatting dat natuur in zijn algemeenheid de gezondheid kan bevorderen, maar dat is niet genoeg.

Een belangrijke constatering die we gedurende het project hebben gedaan is dat het thema 'Natuur en Gezondheid' in zijn volle breedte niet concreet genoeg is om gemakkelijke ingangen te vinden bij 'de' gezondheidswereld.

Naast de vaak naar voren gebrachte behoefte aan evidence voor de positieve effecten van natuur op de gezondheid bij gezondheidsinstellingen is er behoefte aan precisering: voor welke exacte gezondheidsklachten kan welke exacte activiteit in de natuur of inrichting van het groen welke preventieve, curatieve of verzorgende werking hebben?

Focus aanbrengen

Als LNV de gezondheidssector en aanbieders van zorg wil motiveren om het potentieel van natuur te mobiliseren in hun dagelijkse activiteiten, dan spreekt het thema natuur en gezondheid in de volle breedte onvoldoende aan en is het te weinig concreet.

Wij zijn van mening dat het nodig is om focus aan te brengen en programma's te ontwikkelen, waarin specifieke actoren uit de gezondheidssector worden aangesproken op de potentie van natuur/groen in hun werk.

Programma's om praktijkvoorbeelden op te schalen tot nieuwe standaards

Ons advies aan LNV is om programma's te ontwikkelen, die als doel hebben om rond bepaalde clusters van reeds bestaande praktijkvoorbeelden te werken aan opschaling of vertalen naar de Nederlandse situatie. Met opschalen bedoelen we dat het niet blijft bij enkele mooie particuliere initiatieven (vaak eenmalig gesubsidieerd en incidenteel), maar dat het voorbeeld algemeen wordt toegepast als 'nieuwe standaard': centrale vraag is welke mogelijkheden er zijn binnen de bestaande structuren van de gezondheidszorg om aanbieders van zorg te motiveren het potentieel van natuur te mobiliseren in hun dagelijkse activiteiten.

Langdurig en systematisch

De overgang van een cluster van praktijkvoorbeelden naar een 'nieuwe standaard' die algemeen wordt erkend en toegepast is niet van de ene dag op de ander gerealiseerd. We pleiten er daarom voor programma's te ontwikkelen met een looptijd van meerdere jaren. Het programma dient de volgende elementen te bevatten:

- ▶ looptijd meerdere jaren;
- ▶ stimulering van kennis die de werking van het mechanisme ondersteunt;
- ▶ ontsluiting van deze kennis;
- ▶ analyse van het systeem dat nodig is om aan de opschaling te werken (regelgeving, kwaliteitsbeleid, financiering etc.);
- ▶ aanpak van lerende netwerken.

Drie speerpuntprogramma's

We stellen voor de volgende drie speerpuntprogramma's te ontwikkelen:

- ▶ Bewegen in het groen.
- ▶ GGD'en en de groene gezonde stad.
- ▶ Groen in en om zorginstellingen.

In de hier onderstaande paragrafen geven we per speerpuntprogramma aan waarom het een belangrijk thema is, welke kansen er liggen om het thema te versterken en welke rol LNV op zich zou kunnen nemen.

De teksten zijn gebaseerd op de resultaten van de workshops, die we vooral zien als startpunt van de speerpuntprogramma's wanneer LNV besluit om er mee door te gaan. Duidelijk is dat de workshops een eerste stap vormen en dat de programma's nadere uitwerking verdienen.

3.1 Bewegen in het groen

Waarom is 'Bewegen in het Groen' een belangrijk thema?

Voor dit onderwerp hebben we gekozen omdat 'bewegen' steeds meer erkend wordt als gezondheidsbevorderende factor. Dit blijkt ook uit de nodige onderzoeken. Voldoende bewegen bespaart de gezondheidszorg netto minimaal € 670 mln.. Ook uit een recent onderzoek van het RIVM naar een gecombineerde leefstijlinterventie (voeding en bewegen; vergelijkbaar met de BewegingKuur) blijkt dat deze zeer kosteneffectief is.

Met name bij kinderen is er steeds meer bewijs dat er een positieve relatie is tussen bewegen en de aanwezigheid van groen in de buurt.

Er zijn steeds meer beweegprogramma's en campagnes om mensen meer te laten bewegen.

Vooraf van belang voor kinderen, mensen met obesitas, diabetes en depressie.

Meer bewegen is een onderdeel van een gezonde leefstijl (naast voeding, niet roken, veel slapen enzovoort). Om een gezonde leefstijl te bevorderen is een stapsgewijs proces nodig:

1. Voorlichting en kennisoverdracht.
2. Besef dat het om 'jou' gaat (ik leef toch al gezond, ik ben niet zo dik enz.) en dat je er iets aan kan doen.
3. Een stimulerende omgeving: bijvoorbeeld de inrichting van de supermarkt, maar ook de beschikbaarheid van (groene) ruimte om buiten te spelen voor kinderen.
4. Beloning van gedrag, waardering van de verandering van gedrag.

De beweegkuur van het NISB (Nederlands Instituut voor Sport en Bewegen) is een interessant voorbeeld, dat al veel aandacht heeft gekregen. Dit is een uitgekristalliseerd product waarvan het de bedoeling is dat het in het basispakket van verzekeraars wordt opgenomen. Inmiddels vindt de beweegkuur plaats op 41 pilotlocaties, waarvan sommigen direct in het groen.

Bewegen in het groen gebeurt ook al wel in verschillende praktijkvoorbeelden. We noemen:

- ▶ De Natuursprong van SBB, NISB en Jantje Beton voor stadskinderen.
- ▶ Baanfit – looptherapie in combinatie met mental coaching in de natuur.
- ▶ En in het buitenland nationale programma's als 'Walking Your Way to Health', 'Green Gym' etc.

Kansen

- ▶ Meer groene locaties in de beweegkuur van het NISB/het element groen bewust inpassen in de beweegkuur.
- ▶ Zelfstandig beweegprogramma na afloop van de beweegkuur. Na afloop van de beweegkuur, komen de deelnemers in het zelfstandig beweegprogramma; daarvoor is er een lokale infrastructuur met sportverenigingen, fitnesscentra etc. De leefstijladviseur in de huisartsenzorg heeft hier een belangrijke rol. Staatsbosbeheer denkt erover een aanbod te formuleren om met deelnemers wandelprogramma's op te zetten, vrijwillig begeleid door opgeleide ex-deelnemers.
- ▶ Bewegen (in het groen) als preventieve leefstijl – genoeg bewegen voorkomt obesitas. Met name voor kinderen ligt hier een belangrijke kans: aantrekkelijke groene speelruimte in de eigen buurt nodigt uit tot meer bewegen.
- ▶ Bereikbaarheid en beschikbaarheid van groen(gebieden) is met name in de grote steden nog vaak een knelpunt.
- ▶ Bij het ontwerp en de inrichting van groen zou meer rekening gehouden moeten worden met het stimuleren van bewegen: fietsroutes, wandelroutes, ommetjes in de buurt etc.
- ▶ Vertaal het engelse programma 'Walking the way to health' naar de Nederlandse situatie. Welke elementen kunnen we hier overnemen.
- ▶ Aandacht voor bewegen in het groen past ook in de lijn van het door VWS opgezette Nationaal Actieplan Sport en Bewegen (waarbij ook veel aandacht is voor een beweegvriendelijke omgeving; bewegen in natuur en groen is hier zeker ook van belang).

Rol LNV in programma voor Bewegen in het Groen

- ▶ Kennisontwikkeling en -verspreiding
  - stimulerende werking van groen op bewegen (richting gezondheidssector);
  - ontwerp en inrichting van groen dat beweging stimuleert (richting gemeenten, bijvoorbeeld in programma Groen en de Stad).
- ▶ Netwerkvorming: partijen met een groenaanbod en partijen die beweging stimuleren samen laten werken, te beginnen met de organisaties die belangstelling hebben getoond in de workshop (Bijlage). Bijvoorbeeld in een klankbordgroep voor dit programma of in concrete pilotprojecten.
- ▶ Met NISB in gesprek over samenwerking: de ketenbenadering van de NISB omvat alle (gezondheids)actoren die een rol kunnen spelen bij de opschaling van de praktijkvoorbeelden.
- ▶ Met VWS in gesprek over positie groen in Nationaal Actieplan Sport en Bewegen.
- ▶ Budget voor pilotprojecten om bovenstaande kansen uit te werken en uit te proberen.

- ▶ Koppeling 'beweegsector' met initiatieven voor natuurlijk spelen/ondersteuning Natuursprong.
- ▶ Koppeling tussen 'Groene krachtwijken' (LNV) en de Gezonde Wijk (VWS), initiatieven die allebei in krachtwijken worden uitgevoerd.

3.2 Invloed GGD op de groene gezonde stad

Waarom is 'Invloed GGD op de groene gezonde stad' een belangrijk thema?

Er zijn steeds meer wetenschappelijke aanwijzingen dat de aanwezigheid van groen in de stad een positieve invloed heeft op de gezondheid van de inwoners: groen geeft rust, nodigt uit tot bewegen, helpt sociale contacten, is goed voor ontwikkeling van psychomotorische effecten bij kinderen, geeft betekenis. Vooral de combinatie van deze invloeden is belangrijk.

Veel GGD'en zijn daarom bezig met het stimuleren van groen in de steeds compacter bebouwde steden, maar het blijft nog pionieren. GGD'en zijn bijvoorbeeld actief in het project 'De Gezonde Wijk' van VWS; er is een GGD-werkgroep Groen en Gezondheid; GGD Amsterdam heeft een project over stille plekken; GGD Rotterdam heeft pas een uitgave uitgebracht: 'Rotterdam Gezond Groen, Gewoon Doen'; GGD Midden Holland heeft een verslag over Biodiversiteit en Gezondheid gemaakt enzovoort.

Toch hebben de GGD'en het idee dat hun invloed niet ver reikt. Bij de stadsplanologen en ontwerpers is er geen kennis en aandacht voor een gezonde inrichting van de stad en de GGD'en zien geen instrumenten of invloed om hier verandering in aan te brengen. Effecten van groen worden niet geloofd, men vindt dat er al genoeg groen is of groen legt het af tegen infrastructuur of wonen. Er zijn geen dwingende normen die groen verplichten.

Kansen

- ▶ In de (compacte) stad hoeft niet veel groen te zijn, als het maar uitnodigt tot gebruik, m.n. bewegen.
- ▶ Ontwerpers hebben kennis nodig, bijvoorbeeld een fotoboek met kwalitatief goed groen.
- ▶ Er is voldoende kennis, maar het moet bij elkaar worden gebracht en koppeling gelegd.
- ▶ Geef kosten-baten aan van groen – bijvoorbeeld: hoeveel gaan kinderen meer bewegen als er groen in de buurt is. De grote steden (G4) zijn bezig met een kosten-baten-analyse van integraal werken op het vlak van Steden-groen-gezondheid.
- ▶ Combinatiefunctionarissen moeten in gemeenten kinderen aanzetten tot sport en bewegen, buiten verenigingen om. In Nijmegen bijvoorbeeld zijn er 12, in Amsterdam 50. Kan een bondgenoot zijn.
- ▶ Gemeentelijk gezondheidsbeleidsplan is een instrument, waar je gezond groen in zou kunnen laten opnemen. Daarmee wordt het beleid en gaat ook de Inspectie Volksgezondheid er op letten.
- ▶ Mogelijk kan ook de VNG hier een rol spelen (Pieter Arts) of GGD Nederland (Ingeborg ter Laak).
- ▶ Beleidsterreinen binnen de gemeenten, maar ook binnen het rijk opereren vaak los van elkaar. Gezondheid staat ver af van stadsontwerp. Ook binnen de GGD treedt echter verkokering op: stimuleren van bewegen zit op een andere afdeling dan leefomgeving.
- ▶ Provincies kunnen en willen ook een rol op dit thema (Brabant).

Rol LNV in programma 'Invloed GGD op de groene gezonde stad'

- ▶ Organiseren ontsluiting van de kennis: een mooie flyer met plaatjes om te overtuigen, maar ook een praktisch handboek voor de GGD'er met voorbeelden en toegepaste kennis, website, bijeenkomsten, nieuwsbrief etc.
- ▶ Kennis is de sleutel – zorg voor thema 'leefomgeving' op het Nederlands volksgezondheidscongres en voor thema gezondheid bij conferenties van stedelijke ontwikkelaars.
- ▶ Zorgen voor een kenniscentrum: verzameling van kennis, maar ook advies. Kenniscentrum moet een duidelijke link met gezondheid hebben, bijvoorbeeld het Centrum Gezonde Leefomgeving van het RIVM.
- ▶ Initiatieven op landelijk niveau integreren: LNV, VWS en VROM, maar ook GGD Nederland en VNG.
- ▶ Bestaande netwerken aan elkaar koppelen. Zie onderzoek TNO voor VWS/VROM (Laetitia Kuijpers).
- ▶ Contacten leggen met provincies/IPO.

3.3 Groen in en om zorginstellingen

Waarom is 'Groen in en om zorginstellingen' een belangrijk thema?

Er zijn steeds meer wetenschappelijke aanwijzingen dat de aanwezigheid van groen in en om de fysieke zorgomgeving positieve invloed heeft op de gezondheid van de patiënten/bewoners. Uit het Rapport 'Kwaliteit van de fysieke zorgomgeving' (College bouw zorginstellingen, 2008):

"Ontwerpen met natuur kan voor gebruikers van het gebouw de nodige positieve effecten opleveren. Natuur heeft namelijk een stressreducerende werking, vermindert pijn (hogere pijntolerantie, minder sterke pijnmedicatie) en geeft een sneller herstel (kortere ligduur). Stress of negatieve emoties (angst, boosheid) verdwijnen en aangename gevoelens nemen toe (Ulrich & Zimring, 2004; Dijkstra e.a., 2006). Andere positieve effecten zijn o.a.: vermindering van SBS klachten (vooral door toepassing van planten), verbetering van concentratie en prestaties van personeel, betere lichamelijke conditie van diverse gebruikers (aanwezigheid van groen stimuleert om te bewegen), groen nodigt uit tot sociale interactie, leidt tot een hogere belevings- en gebruikswaarde van het gebouw (van den Berg & Winsum-Westra, 2006). En niet onbelangrijk, natuur en tuinen kunnen de overaltevredenheid van patiënten en familie ten aanzien van de kwaliteit van de zorg bevorderen. Natuur kan zowel binnen als buiten invloed uitoefenen, door bijvoorbeeld de aanwezigheid van uitzicht op natuur (een park, tuin e.d.), maar ook door natuurlijke elementen toe te voegen aan het interieur. Een ruimte met planten wordt bijvoorbeeld positief gewaardeerd (prettig, rustgevend, vrolijk)."

Veel zorginstellingen zijn daarom bezig met het stimuleren van groen in en om hun gebouwen, maar het blijft nog pionieren. Bekend is het voorbeeld van de Groenkamer in de Schoterhof in Haarlem; Zorginstelling Laurens benut groen en dieren voor het welbevinden van de bewoners van verzorgingstehuizen; steeds meer ontwerpers nemen (gebruiks)groen op in hun ontwerp van tuin en omgeving van zorginstellingen. Ook groene organisaties benaderen verzorgingstehuizen met 'Natuurkoffers' (IVN) en het 'Natuurcircus' (stichting Veldwerk Nederland).

Bij de meeste zorginstellingen wordt groen echter gezien als een kostenpost en als sluitpost voor de begroting.

Kansen

- ▶ Groen is niet alleen goed voor de cliënten/bewoners, maar ook voor het personeel: grotere tevredenheid, minder ziekteverzuim.
- ▶ Niet alleen kijken naar de kosten van groen, maar ook de financiële baten laten zien: minder ziekteverzuim personeel, minder pijnmedicatie nodig, kortere opnameduur e.d.
- ▶ In de Verenigde Staten zijn 'healing environments' veel meer geaccepteerd – onderzoek welke mechanismen daar achter zitten.
- ▶ Groen is nu veelal (onderhoudsarm) kijkgroen; kansen liggen in ontwerp waar gebruiksfunctie voorop staat.
- ▶ Zorginstellingen werken (noodgedwongen) veel met vrijwilligers bij de begeleiding van activiteiten. Bij groene organisaties zit mogelijk potentieel om te helpen bij onderhoud van groen.
- ▶ Vergunningverlenende overheden kunnen voorwaarden stellen aan inrichting groen of in ieder geval kennis overdragen.
- ▶ Maatschappelijke integratie, buurtparticipatie. Het groen om de zorginstelling kan een letterlijke verbinding vormen met de buurt. Past in een maatschappelijke trend.
- ▶ Groen als marketinginstrument – onderscheidend element ten opzichte van concurrerende instellingen. Cliënten maken keuzes.

Rol LNV in programma 'Groen in en om zorginstellingen'

- ▶ Kennisontwikkeling en -verspreiding.
Voor ontwerpers/architecten meer aandacht in opleidingen voor de werking van groen, gericht op het gebruik. Voor zorginstellingen: eerder een soort coach die de activiteitenbegeleiders/vrijwilligerscoördinatoren eens per maand adviseert. Een handboek voor zorginstellingen. Vergunningverleners (meestal gemeenten) beïnvloeden om aandacht te besteden aan groen bij vergunningaanvraag voor bouw of verbouw zorginstellingen.
Voor (gezaghebbende) psychologen: werking van groen bij demente ouderen. Laat ze erover publiceren in de vakbladen.
- ▶ Ontwikkeling rekenmodel/brochure over opbrengsten van groen (financieel en gezondheid) voor management van zorginstellingen. Haal groen uit de wollige sfeer en maak het zakelijk.
- ▶ Onderzoek belangstelling bij vrijwilligers groene organisaties om zorginstellingen te helpen. Meer verbinding tussen groene en zorgsector.
- ▶ Budget voor aanjagen van pilotprojecten: laat groenprojecten ontwikkelen en de effecten onderzoeken.
- ▶ Sluit aan bij kennisinfrastructuur van de zorg. Bijvoorbeeld de 'Zorg voor beter'-dag of het Kenniscentrum Wonen Zorg van Aedes-Actiz.
- ▶ Ook richten op personeel: prettiger werken, lager ziekteverzuim, meer 'hospitality'.

4 Aanbevelingen kennisinfrastructuur

Rol en visie ministerie LNV

In het voorgaande hoofdstuk waarin de rol van LNV wordt besproken bij de drie voorgestelde speerpuntprogramma's speelt de ontwikkeling, bundeling en verspreiding van kennis een belangrijke rol.

In de conceptvisie op 'Gezondheid en Groen' van LNV wordt eveneens gepleit voor het aanbrengen van focus in het brede thema. Ons advies sluit zich daarbij van harte aan en werkt in feite de in de visie voorgestelde concretisering naar de praktijk al uit.

In dit hoofdstuk geven we aanbevelingen voor het vervolg van het project 'Natuur op Recept' en voor het inrichten van een kennisinfrastructuur.

1. Sluit aan bij bestaande kennisstructuren en media van gezondheidssector en RO-sector

Ons belangrijkste advies voor de kennisinfrastructuur is om aan te sluiten bij bestaande kennisstructuren in de gezondheidssector en de RO-sector. Benut zoveel mogelijk de voor de doelgroepen gebruikelijke media, tijdschriften, websites, bijeenkomsten, conferenties e.d.

2. Niet één centraal kennisinfrastructuurpunt, maar focus op de speerpuntprogramma's en maak gebruik van de netwerken per speerpunt

Deze aanbeveling houdt in dat de kennis op verschillende punten en diverse wijzen gebundeld en verspreid moet worden.

Per speerpuntprogramma is al aangegeven welke kennisinstellingen vanuit de gezondheidssector goede ingangen zouden kunnen zijn.

3. Per speerpunt - kennisdelen

- ▶ State-of-the-art Literatuur (als een soort bronbestand) toespitsen op ieder speerpunt: zorg ervoor de voor het speerpunt relevante kennis wordt ontsloten via de bronnen en media waar de actoren in het speerpuntprogramma gebruik van maken.
- ▶ Praktijkvoorbeelden idem.
- ▶ Passief 'kenniscentrum' waar mensen informatie kunnen ophalen en vragen stellen.
- ▶ Actief kennisbeleid – kennis uitdragen m.b.v. ondersteunend materiaal (op de doelgroep toegespitste brochures en handreikingen – ook via Internet); op bijeenkomsten, netwerken en conferenties waar de doelgroep veel komt en het plaatsen van artikelen in vakbladen die de doelgroep veel leest.

4. Per speerpunt - programma organiseren

Naast het zorgen voor het ontwikkelen en verspreiden van kennis per speerpunt bevelen we LNV ook aan om per speerpunt gedurende een aantal jaren een programma uit te voeren. Het programma moet mede gedragen worden door andere ministeries (m.n. VROM en VWS), maar ook door de actoren die in de verschillende speerpunten een rol spelen. Het moet een gezamenlijk programma worden, maar we denken dat (voorlopig) LNV de lead zal moeten nemen. We verwachten dat de speerpunten maar zeer langzaam of niet verder ontwikkelen als LNV deze rol niet op zich zou nemen. Concreet ziet dat er volgens ons als volgt uit:

- ▶ Per speerpuntprogramma 1 trekker (1 fte).
- ▶ Per speerpuntprogramma een jaarlijks budget van (minimaal) 100.000 euro om communicatiemiddelen te ontwikkelen en bijeenkomsten te organiseren.
- ▶ De drie 'trekkers' vormen samen een klein team dat ondergebracht zou moeten worden bij het programma 'Groen en de Stad' en/of 'Lekker Groen'. Met beide programma's is nauwe verwantschap in thematiek en aanpak.

5. Naast speerpunten ook algemeen 'Natuur en Gezondheid' - blijvend actualiseren en verdiepen van literatuur en praktijkvoorbeelden als 'bronbestand'.

Eerder hebben we betoogd dat het thema Natuur en Gezondheid te breed en veelomvattend is om de gezondheidssector tot actie te bewegen. Toch denken we dat het, in ieder geval voorlopig, nog nodig is om rond 'Natuur en Gezondheid' de bestaande en nieuwe kennis te blijven volgen en te bundelen.

Allereerst bevelen we aan om dit eindadvies Natuur en Recept openbaar te maken en het geheel, maar ook de onderdelen te publiceren op websites waar mensen zoeken als ze meer informatie willen over het thema 'natuur en gezondheid': www.groenendestad.nl, www.natuurengezondheid.nl, de site van Agnes van den Berg, RIVM, Alterra, GGD-kennisnet etc.

Zoals we nu de literatuur en de praktijkvoorbeelden hebben gebundeld in state-of-the-art, zullen er echter blijvende inspanningen nodig zijn om deze te actualiseren met nieuwe literatuur en nieuwe informatie betreffende reeds bekende en nieuwe praktijkvoorbeelden. We zien onze oplevering van de literatuur en praktijkvoorbeelden als 'bronbestanden' die zich als geheel maar beperkt lenen voor communicatie, maar die wel de bron kunnen vormen voor op doelgroep en thema gerichte communicatie met een scherpe selectie van relevante literatuur en voorbeelden. Het zou goed zijn wanneer uit die kennisbundeling geput zou kunnen worden door een door de gezondheidssector erkend instituut. Het Centrum Gezond Leven (CGL) van het RIVM zou hiervoor een goede kandidaat zijn en heeft ook al wel belangstelling getoond. Het CGL werkt aan een database met 'leefstijlinterventies', waar de N&G-praktijkvoorbeelden en literatuurinformatie goed bij aansluiten.

Met behulp van dit advies zou LNV het gesprek moeten aangaan met het RIVM om te verkennen wat de mogelijkheden zijn en welke randvoorwaarden er zijn.

Zolang het RIVM de rol als algemeen kenniscentrum 'Natuur en Gezondheid' niet op zich neemt zou deze rol door LNV ingevuld moeten worden. Het programma Groen en de Stad heeft hier bescheiden mogelijkheden toe (www.groenendestad.nl), maar zal voor het bijhouden van literatuur en praktijkvoorbeelden deskundigheid van buiten moeten inschakelen, zoals de onderzoekers van Vitamine G voor de literatuur en Van Zon Advies voor de praktijkvoorbeelden. Voor het verspreiden van de praktijkvoorbeelden zou ook de website www.natuurengezondheid.nl weer geactualiseerd moeten worden. Deze geniet al bekendheid, maar is niet bijgehouden sinds oktober 2007. Deze kan echter met een snelle slag eenvoudig up-to-date worden.

6. Interdepartementale samenwerking en afstemming

Vanuit de workshops is er sterke behoefte aan duidelijkheid over de rollen en activiteiten van de verschillende ministeries rond 'natuur en gezondheid'. Het gaat dan met name om LNV, VWS en VROM. Op dit moment is voor buitenstaanders de samenhang niet helder tussen programma's, activiteiten, onderzoeken, pilotprojecten in krachtwijken en dergelijke.

Een mogelijk platform voor afstemming is het interdepartementaal overleg leefomgeving, op initiatief van VROM (Hans Verspoor). Deelname van LNV aan dit overleg is zeer gewenst.